

PAEDAGOGIUMI
MAGYAR NYELVI
SZEMINÁRIUM.

E. II. 2.a. f.

TANITÓKÉPZŐ INTÉZET.

B

Magyar nyelv

2874. sz.

M. M

ELIX

OCTAVIUSA.

IRTA:

BÓDIS ISTVÁN.

KASSA

1908.

A
PAEDAGOGIOM.

1
9
0
7.

MAGYARNYELVI
SZEMINÁRIUMI
KÖNYVTÁRÁBÓL.

Munkácsy

M. MINUCIUS FELIX
OCTAVIUSA.

556

IRTA:

BÓDIS ISTVÁN.

~~ÁLL. POLGÁRI ISK. TANÍTÓKÉPZŐ INT. KÖNYVTÁR~~
~~Értelmezés: 3. 09. 1908. évi. hó. 27. n.~~
~~Leletári szá: 4957 Csoportszám: B.2874~~

KASSA
1908. évi. hó. 27. n. ÁLL. POLGÁRI ISK. TANÍTÓKÉPZŐ FŐISKOLA
KÖNYVTÁR
Leletári szá: 556 Csoportszám: #c
#47

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000878234

VITÉZ A. utóda
KÖNYV-, KŐ- ÉS MŰNYOMDÁJA
KASSA. 1908.

BEVEZETÉS.

Róma a világ úrnője volt, nyelvét beszéltek az ismert világon. A kereszténység, melynek célja volt az emberiséget Krisztus tanainak megnyerni, nem is választhatott alkalmasabb eszközt ezen cél elérésére, mint a latin nyelvet. Amily diadalmasan küzdve halad előre politikai és társadalmi téren, amint éltető erejével át- meg áthatja a társadalom minden egyes rétegét, nem kerüli ki a művészeteket, sem a tudományt, úgy az irodalmat is igyekszik befolyása alá hajtani, hatalmába keríteni.

Itt is, mint mindenütt, erős ellenállásra talál. Ellenkező eszméket, elveket vall és követ, mint a pogányság. Hadat üzen a pogány isteneknek, sikra száll a romlottság és erkölcstelenség ellen, mely a polytheismusnak a következménye; ledönti a társadalmi osztályok közt fennálló különbségeket, hirdetvén, hogy minden ember Isten teremtménye, ki nem alkotott nemest és rabszolgát, rómaid és barbárt, hanem teremtett embereket a saját képére és hasonlatosságára, kik épen ezen oknál fogva, előtte mind egyenlők.

De a pogányság sem nézte tétlenül a kereszténység mindig szélesebb és szélesebb körben való elterjedését. Felhasználta a durva erőszak minden eszközét, hogy vérbe fojtsa a kereszténységet. Harcba szállott a tudomány hamis fegyvereivel, használta a metsző gúny, az alaptalan rágalom nemtelen eszközeit. De mindhiába! A harcból végre is Krisztus lobogója került ki diadalmasan.

Azonban magában a kereszténységben is két irányt lehet megkülönböztetni. Az egyik ellenmondott mindennek, elvetett mindent, ami a klasszikus korról összefüggésben állott, míg a másik iparkodott a két elemet, t. i. a keresztényt és klasszikust összeegyeztetni. Az első irány főképvisezője Tertullian, a másodiké Minucius Felix.

Az utóbbival, mint az első latin hitvédő íróval, különösen a külföldön, igen sokan foglalkoztak. Tudományos irodalmunk szegény az olyan munkákban, amelyek egyházi írókkal foglalkoznak. 1815-ben Sárospatakon jelent meg Minucius Octaviusának magyar fordítása Vári Ferencztől.¹⁾ Az Octaviusszal foglalkozik dr. Fodor Gyulának egy, a szatmári kir. kath. főgimnázium 1887—88. évi értesítőjében megjelent értekezése, amely világos, áttekinthető módon tárgyalja e kis művet. Rézbányai József theologiai tanár „Compendium patrologiae et patristicae“ című munkájában, mely iskolai használatra készült, csak pár szóval emlekezik meg Minuciusról.

Legujabban Károsi Sándor tollából jelent meg egy kis munka²⁾, amely speciális kérdést tárgyal. A szerző ugyanis azt tette vizsgálódás tárgyává, hogy a klasszikus görög és római írók közül, kik és minő mértékben voltak hatással Minuciusra. Sorra veszi úgy a szép- mint a történetírókat, a költőket és filozofusokat és rendre kimutatja a helyeket, amelyek az Octaviusban is fellelhetők.

Értekezésem megírásában azt tartottam szem előtt, hogy úgy az Octaviusról, mint szerzőjéről röviden előadjam mindazt, amit a mások és saját kutatásaim alapján fontosnak vélek az első apologia kérdésének tárgyalásában. Hangsúlyozom, hogy röviden, már csak azért is, mert jóformán minden kérdéssel, ami csak egy mű tárgyalásánál felmerülhet, bővebben foglal-

¹⁾ Markus Minutius Felix Octaviusa. Ford. Vári Ferencz. S.-Patakon. 1815.

²⁾ Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in „Octavio“ componendo usus sit? Budapestini 1905.

kozik nem is egy értekezés úgy az újabb, mint a régebbi irodalomból.

Értekezésem első része tárgyalja Minucius Felix életét és az Octavius keletkezésének idejét állapítja meg, míg a második magával az Octaviusszal foglalkozik. Mivel nem tárgyalható a kérdés anélkül, hogy Minucius Tertullianhoz való viszonyát mellőzni lehetne, azért a harmadik részben a két írónál előforduló közös helyeknek az eredetével foglalkozom. Végül a Caelicus és Octavius személyére vonatkozó adatok felsorolása teszi értekezésem negyedik fejezetét.

Minucius Felix élete és irodalmi működése.

Bár sokan és sokat foglalkoztak Minuciusszal, mégis kevés az, amit élete folyásáról és irodalmi működéséről megtudhatunk. Már származási helyét illetőleg sem tudunk bizonyosat mondani. Rómában született-e, vagy másutt Itáliában, vagy talán egészen más világrészben, ma is kétséges. Rómában ugyan kiterjedt és híres család volt a gens Minuciana, de semmi sem támogatja azt a feltevést, hogy Minuciusunk ebből a családból származott. Itáliában Bresciát jelölik meg, mint szülővárosát.¹⁾ Azonban erre nézve sincs semmi bizonyítékunk. Legvalószínűbb még az a feltevés, hogy Afrikában született²⁾ s onnan került Rómába. Legalább stílusának némely sajátosságából erre lehet következtetni. Sok helyen fellelhető ugyanis az Octaviusban az afrikanizmus, ami az afrikai származású írók egyik jellemzője. Megvan ez Tertulliánál épúgy, mint Cypriánál és Arnobiusnál, akik határozottan afrikai származásúak.

Ha elfogadjuk is azt, hogy Afrikában született, mégis életének javarészét Rómában töltötte, hol ügyvédeskedéssel foglalkozott. Foglalkozását megtérése után is — ami felnőtt korában következett be — megtartotta. Erre határozott adatot nyújt ő maga Octaviusában, amidőn így ír:³⁾ „sane et ad vindemiam feriae iudiciarium curam relaxaverant.“ Szt. Jeromos és Lactantius szintén amellest bizonyítanak, hogy tényleg ügyvéd volt. Jeromosnál ugyanis a következőket olvashatjuk:⁴⁾ „Minucius Felix, Romae insi-

¹⁾ V. ö. Dan. ab Hoven. Ep. ad Gerh. Meermann i. Campensia sive spicilegia crit. antiquaria. Campis, 1760.

²⁾ V. ö. Fr. Balduin: Dissertatio de Min. Felice. Lipsiae, 1761. 1790.

³⁾ Oct. 1, 3 f.

⁴⁾ Cat. vir. ill. 58 f.

gnis causicus . . .“ Míg Lactantius ezt mondja: 1) „Minucius Felix non ignobilis inter causicos loci fuit.“ Annyit tehát, mint valóságot állíthatunk, hogy ügyvéd volt és Rómában élt, s a már említett szt. Jeromos és Lactantius tanúsága szerint írt egy kis apologiát is, amelynek Octavius a címe. Ezen kívül neki tulajdonították még egy más munka szerzését is, azonban ezt már Jeromos sem fogadta el, s így az Octaviusszal nemcsak megkezdte, de valószínűleg be is fejezte irodalmi működését. Halálának ideje és körülményei ismeretlenek.

Nincs semmiféle időbeli adatunk Minucius életéről. A kutató és fürkésző ember azonban nem elégszik meg azzal a kijelentéssel, hogy „nem tudom,“ hanem azon iparkodik, hogy valami úton-módon meghatározza, legalább csak megközelítőleg, azt az időt, amelyben a vizsgálat alatt álló mű keletkezett, s írója élt. Nem felesleges azt tudni, hogy valamely munka milyen időben, milyen körülmények közt jött létre, mert ezen adatok birtokában sokszor egészen másképen ítél az ember, mint itélt volna ezeknek tudása nélkül. Az idő meghatározása mindenkor fontos szerepet játszott az irodalomban, s még a legkisebb írónál is iparkodtak az irodalomtörténettel foglalkozók megfelelni a mikor? kérdésre. Így van ez Minuciusnál is. Sokan megpróbálkoztak a felelet megadásával, de ez csak részben sikerült.

Minucius korát illetőleg sokféle a vélemény és ezek között nagy az eltérés. Schultze 2) szerint Minucius körülbelül a III. század végén és a IV. elején élt és működött, míg Keim úgy vélekedik, hogy a II. század közepe táján írta meg Octaviusát. Ezen nagy időbeli eltérést azon körülmény okozza, hogy nem bizonyos, vajon Tertullian vagy Minucius-e az első hitvédő író? A Minucius és Tertullian közt lévő ezen valóságos, vagy csak képzelt viszony anynyira összeforrott a kor meghatározásának kérdésével, hogy szinte lehetetlen a szétválasztásuk.

Az elsőbbség kérdése nem mostani keletű. Megvolt

1) Inst. V. 1.

2) Die Abfassungszeit der Apologie Octavius des Min. Felix. Jhrbb. f. prot. Theol. VII. Bd. 485—501. old.

már a régebbi egyházi írónál is, amint szt. Jeromos és Lactantius bizonyos helyeinek összevetéséből kitűnik. Jeromosnál ugyanis a következőket olvassuk¹⁾: „Veniam ad Latinos; quid Tertulliano eruditius, quid acutius? Apologeticus eius et contra gentes libri cunctam saeculi obtinent disciplinam. Minucius Felix, causidicus Romani fori, in libro, cui titulus Octavius est, quid literarum dimisit intactum?“ Egy más helyen²⁾ pedig azt írja: „Illud aiebat Tertulliani; istud Cypriani, hoc Lactantii, illud Hilarii est. Sic Minucius Felix, ita Victorinus, in hunc modum est locutus Arnobius.“ Ismét másutt³⁾: „Taceo de Latinis scriptoribus: Tertulliano, Cypriano, Minucio, Victorino, Lactantio, Hilario.“ Lactantius Minuciust Tertullián előtt említi⁴⁾: „Ex his, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit.“ S miután megmondja munkájának címét, így folytatja: „Septimius quoque Tertullianus stb.“

Ha már most azt tételezzük fel, hogy úgy Jeromos, mint Lactantius szigorúan ragaszkodnak az időbeli sorrendhez a régebbi egyházi írók felsorolásában, megtaláljuk alapját a még ma is eldöntetlen vitának: Tertullián-e az első apologeta vagy Minucius, s ennek következtében melyik használta a másik munkáját, tekintve a mindkettőnél előforduló közös helyeket?

Jeromosnak idézett helyeit szemügyre véve azt látjuk, hogy nem mindenütt ugyanazon rendben sorolja fel az írókat. Egyik helyen csak Tertulliánt helyezi Minucius elé, a másikon már Cypriánt, sőt még Lactantiust és Hilariust is.

Ezen körülmény nagyban megingatja Jeromos hitelét és szavahihetőségét annak a kérdésnek az eldöntésében, ki az első hitvédő író. Nem hiszem, hogy Jeromos egyáltalában gondolt az időbeli sorrenddel. Ő elszámálta az írókat úgy, amint talán eszébe jutottak. Hogy Tertulliánt következetesen mindig Minucius előtt említi, megmagyarázható abból, hogy Tertulliánt nagyobb tehetségnek, kiválóbb tekintélynek tartotta Minuciusnál, mint ahogy általában az is volt a

¹⁾ Ad Magn. or. ep. 84.

²⁾ Epitaph. Nep.

³⁾ Apologia ad Pammachium.

⁴⁾ Inst. V. 1.

felfogás. De hogy miért említi előbb Lactantiust, aki pédig valóban későbbi kor gyermeke, mert hiszen ő megemlékezik Minuciusról, mint régi íróról, nem tudom másképp magyarázni csak úgy, hogy nem volt szándékában idő szerint felsorolni az írókat. Tehát Jeromosnak ezen helyeire támaszkodva állítani azt, hogy Tertullian megelőzi Minuciust, nem lehet.

Ha már legrégibb forrásaink, melyek jóformán a feledéstől mentették meg Minuciust, eltérnek egymástól az időt illetőleg, nem lehet csodálkoznunk, hogy a későbbi korban még jobban kiélesedett a vita.

Blondel (1641) és Dalläus francia theológusok már azt a véleményt tartották, hogy Minucius volt az első apologeta. Ugyancsak hasonló módon tárgyalta ezt a kérdést Dodwell angol filologus is. Részletesen feldolgozva, kritikailag megokolt és elfogadható módon bizonyított véleményt azonban Dan. ab Hoven adott először¹⁾, s ő szintén Minucius elsőbbsége mellett tör lándzsát.

Dan. ab Hoven véleményét sokan magukévá tették. Igy Russwurm²⁾, Meier³⁾, Ed. de Muralto⁴⁾, Niebuhr⁵⁾. Bernhardy irodalomtörténetének⁶⁾ első kiadásában azt írja, hogy Minucius Alexander Severus (222—235) idejében élt, míg az ötödik kiadásban⁷⁾ az Antoninusok korába helyezi.

Bővebben foglalkoznak még ezen kérdéssel Roeren⁸⁾, Ebert⁹⁾ és Reck¹⁰⁾, akik mindnyájan megegyeznek abban, hogy az Octavius korábbi keletű munka, mint az Apologeticus; Schanz¹¹⁾, a kiváló irodalomtörténetirő, szintén ezen felfogásnak hódol. Hasonlóképen nyilatkoznak Nor-

¹⁾ Ep ad Gerhard. Meermann i. Campensia sive spicilegia crit-antiquaria. Campis, 1766.

²⁾ Ausg. Hamburg, 1824

³⁾ Comment. de Min. Fel. Zürich, 1824.

⁴⁾ Ausgab Zürich, 1836.

⁵⁾ Kl. hist. Schrift. 2, 56. 1815.

⁶⁾ Grundriss d. Röm. Litt. Halle, 1830.

⁷⁾ Grundriss d. Röm. Litt. V. Aufl. Braunschweig, 1869.

⁸⁾ Minuciana i. e. annotationes criticae ad M. Min. Felicis dialogum, qui inscribitur Octavius. I. Koeln, 1869; II. Brillon, 1877.

⁹⁾ Tertullian's Verhältniss zu Min. Felix. Leipzig, 1868.

¹⁰⁾ Min. Fel. und Tertullian. Th. Q. S. 68 Jhrg. Tübingen, 1886.

¹¹⁾ Geschichte d. Röm. Litt. (I. Müller Handbuch VIII. Bd.) 1896.

den¹⁾, Seiller²⁾, Bardenhewer³⁾, Moeller, Schwenke⁴⁾, Aubè, Félice⁵⁾, Keim és még mások.

Nem csekély azonban azon tudós férfiak száma sem, akik Tertullian prioritását vitatják legjobb tudásuk és meggyőződésük szerint. Ezen vélemény legkiválóbb és legtekintélyesebb harcosa Harnack⁶⁾, aki hathatós érvekkel bizonyítja, hogy Tertulliant illeti meg az elsőbbség. Nem vallja azonban azt a nézetet, hogy Minucius Tertullian nyomdokait követve ennek munkájából bizonyos részeket átvett volna, sőt azt mondja, hogy Minucius egyáltalában nem használta a keresztény írók munkáit, hanem inkább a klasszikusokét, s azokból vette át mindazt, amit ő műve megírásához szükségesnek, célja eléréséhez megfelelőnek talált.

Le Nourry⁷⁾ szerint Minucius Tertullian és Cyprián között élt Alexander Severus alatt. Lübker⁸⁾ és Sabellius szintén ezen nézetet hirdetik, s szerintük 220 táján élt Minucius. Tertullian prioritása mellett foglalnak állást még Balduinus⁹⁾, Baronius, Teuffel¹⁰⁾, Schultze¹¹⁾ és mások.

Vannak végre olyanok is, akik azt hirdetik, hogy sem Minucius nem használta Tertullian munkáját, sem megfordítva, bármelyiknek adjuk is a prioritást, hanem volt egy harmadik munka, amelyet mindketten ismertek és használtak. Tehát a közös helyek erre a közös forrásra vezethetők vissza. Így meglehet oldani azt a kérdést: milyen viszonyban állott egymáshoz a két író, de nincs eldöntve az el-

¹⁾ De Minucii Felicis aetate et genere dicendi. Gryphiswaldae, 1897.

²⁾ De sermone Minuciano Aug. Vind. 1893

³⁾ Geschichte der altkirch. Litt. I. B. Freiburg, 1902

⁴⁾ Ueber die Zeit des Min. Fel. Jhrbb. f. prot. Theologie. IX. Bd. 1883. 263–294. o.

⁵⁾ Etude sur l'Octavius de Min. Felix. Blois. 1880.

⁶⁾ Geschichte d. altchristl. Litt. bis auf Euseb. I. B. 647. o. és Die Chronol. d. altchrist. Litt. II. B. 324–330. o.

⁷⁾ De Minucii Octavio dissertatio. Paris, 1884.

⁸⁾ Aug. Leipzig, 1836.

⁹⁾ Dissertatio de Min. Felice. Lipsiae, 1761.

¹⁰⁾ Geschichte d. Röm. Litt. V. Aufl. 931. o.

¹¹⁾ Die Abfassungszeit der Apologie Octavius d. Min Felix. Jhrbb. f. prot. Theol. VII. Bd. 1881. 485–506. o.

sőbbség kérdése. Hartel¹⁾, aki egyébként Tertulliánt tartja az első apologetának, ezen nézetet vallja, úgyszintén Wilhelm²⁾, Aguhd és még sokan mások is.

A következőkben az Octavius keletkezési idejének meghatározásával foglalkozom. Tanulmányaim közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy az Octavius előbbi keletű, mint az Apologeticus. A bizonyító okok közül csak a főbeket említtem, amelyek szerintem elég erővel bírnak a pontos idő megállapításánál. Előre bocsátom, hogy ezen kérdés eldöntésében főképen Roeren, Ebert és Reck idevágó tanulmányait tartottam szem előtt.

A szt. Jeromos és Lactantius felsorolásait véve figyelembe, az utóbbinak adata valószínűbbnek és megbízhatóbbnak látszik a már előbb említettem okok miatt. Azonban ez csak egyetlen egy hely, amely pozitívként tesz említést Minucius elsőbbségéről.

Ítéletünk megalkotásában nem kevesebb bizonyító erővel bír maga az Octavius úgy teljes egészében, mint részleteiben. Ha figyelemmel végig olvassuk, önkéntelenül is az a gondolatunk támad, hogy szerzője olyan időben élt és írta művét, mikor az új keresztény vallás teljes békét élvezett, s a szépen fejlődésnek indult kis növény minden vihar, minden rázkódtatás nélkül napról-napra erősödött. Nem tehető fel, hogy Minucius egy épen akkor átélt keresztény üldözés minden borzalmasságán és kegyetlenségén egy jajszó, egy panaszhang nélkül át tudott volna siklani. Bárminő higgadt, szelid lelkű ember volt is, de nem lehetett annyira, hogy úgy mondjam, apathikus, hogy az egyházát ért oly nagy csapásról, mint volt egy-egy keresztény-üldözés, s az ennek nyomán támadt sanyarú helyzetről meg ne emlékezett volna.

Tertullián egészen más hangon ír. Igaz, hogy ő szenvedélyes, heves lelkületű ember, ki gyűlöl mindent, ami pogány, s kit csapongó elméje, lángoló buzgalma gyakran ragadtat heves kifakadásokra, de azért bizonyára nem lett volna oly szenvedélyes az Apologeticus hangja sem, ha oly

¹⁾ Zeitschr. f. d. oesterr. Gymn. XXI. 1868.

²⁾ De Minucii Felicis Octavio et Tertulliani Apologetico. (Bresl. phil. Abhandl.) II. B. I. H. Breslau, 1887.

békés, nyugodt körülmények között élt és dolgozott volna, mint Minucius. Mert, hogy Ebert szavaival¹⁾ éljek, az Apologeticus „ist eine Schrift von der Art, welche die Franzosen actualités nennen, eine Flugschrift, aus der Noth des Augenblicks entsprungen“. S valóban igaza van, mert az Apologeticus nem más, mint egy kiváló tehetségű ügyvéd védőbeszéde, amelyet el nem mondhatott s azért írásba foglalt. A két mű hangjában mutatkozó eltérés tehát nemcsak íróik ellentétes természetéből magyarázható, hanem a körülményekből is, amelyek között éltek.

Az Octavius 28. fejezetében a következőket olvassuk: „Nec intelligebamus ab his fabulas istas semper ventilari et nunquam vel investigari, vel probari, nec tanto tempore aliquem existere, qui proderet, non tantum facti veniam, verum etiam indicii gratiam consecuturum.“ Másképen írt volna Minucius, ha tudomással bírt volna arról, hogy a lyoni hitközséghez tartozó keresztények rabszolgái között voltak árulók, akik esküvel bizonyították a keresztényekre szórt rágalmak valóságát. Erről említést tesz Eusebius²⁾ és szt. Jusztin is, kinek II. Apológiájában³⁾ a következőket olvassuk: „καὶ εἰς βασιάνους εἴλικυσαν οἰκείας τῶν ἡμετέρων, ἢ παιδας ἢ γύναια καὶ δι' αἰκισμῶν φοβερῶν ἐξαναγκάζουσι καὶ εἰπεῖν ταῦτα τὰ μυθολογουμένα.“ Szt. Jusztin ezen apológiáját 165—166-ban írta. Az Octavius szerkesztési ideje tehát, épen azért, mert az imént idézett helye az ellenkezőt mondja, mint az Apologia, a 165—166 előtti évekre esik.

Caecilius a vitatkozás folyamán egy bizonyos cirtairól tesz említést. Az Octavius 9. fejezetében ugyanis Minucius Caeciliusszal a következőket mondatja: „Et de convivio notum est: passim omnes loquuntur; id etiam Cirtensis nostri testatur oratio.“ A „Cirtensis noster“ nem más, mint M. Cornelius Fronto, tekintélyes római rhetor. Capitolinus szerint Ant. Pius császár udvarában működött mint nevelő és tanító. Ő oktatta Mar. Aureliust és Ant. Pius fogadott fiát, L. Verust. Életéről mindössze annyit tudunk, hogy 144-ben K. u. konzul volt, s 170—175 körül halt meg. Nagy irodalmi

¹⁾ Tertullians Verhältniss zu Min. Felix 35l. old.

²⁾ Hist. eccl. VI. f.

³⁾ 12. fej.

tevékenységet fejtett ki; levelei fenmaradtak, beszédei azonban nem, s így azon beszédét sem ismerjük, amelyre Minucius hivatkozik. Mivel hivatkozik reá, s némi részben még tartalmilag is megjelöli, bizonyára olvasta is. Fronto valószínűleg még élt abban az időben, mikor Minucius Octaviusát megírta; legalább a hivatkozás módjából erre lehet következtetni. Sokkal fontosabb azonban reánk nézve annak a megállapítása, mikor írta vagy adta ki Fronto a kérdéses beszédet.

Ant. Pius császár a keresztények iránt nagy jóindulatot tanusított. Hogy ennek kifejezést is adjon, fentartotta elődének, Hadrián császárnak azon rendeletét, mely szerint a keresztényeket csak akkor szabad üldözni, ha alapos vizsgálat útján rájuk bizonyul akár felségsértés, akár a római állam fősége ellen irányuló vétség. De nemcsak hogy fentartotta, hanem meg is tartotta. Jól tudta ezt Fronto, mint a törvényekben járatos ember, s azért bizonyára nem mondott és nem írt olyan dolgokat, amelyek által összeütközésbe jutott volna a császári tilalommal. Nem is valószínű tehát, hogy ezen beszédét Ant. Pius alatt adta ki. Sokkal valószínűbb az, hogy Marcus Aurelius alatt hozta nyilvánosságra. Marcus Aurelius császár, már inkább a pogány filozófusoknak volt a barátja, s kedvelője, mint a keresztényeknek, akikkel szemben nem volt oly türelmes, mint atyja.

Az Ant. Pius alatt elfojtott gyűlölet ismét szabadon lobogott a keresztények ellen, s valószínű, hogy Fronto sem késett sokáig beszéde kiadásával, ami körülbelül 162—163-ra esik.

A két határidőt, t. i. Jusztin Apológiájának és Fronto beszédének megjelenési idejét egybevetve arra az eredményre jutunk, hogy az Octaviust körülbelül 164—165-ben írta Minucius.

Minucius prioritása mellett bizonyít az a körülmény is, hogy az Octavius a keresztény egyházat, mint fejlődni kezdő intézményt tünteti fel.¹⁾ Tagjainak száma korántsem oly nagy, mint amilyen volt már Tertullian korában. Ter-

¹⁾ Oct. 8. f.

tullián büszkén mondja¹⁾: „Hesterni sumus et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, Palatium, senatum, forum, sola vobis reliquimus templa.“ Ehhez pedig hosszabb idő kellett. S ha az Apologeticus valóban 210—211 között jelent meg, nem is csodálkozhatunk Tertullián szavain, mert hiszen a két mű megjelenési ideje között körülbelül félszázad időkülönbség van, s ezen idő alatt, az üldözések ellenére is, sokat fejlődhetett az egyház, s tagjainak száma felszaporodhatott annyira, hogy Tertullián odakiálthatta a rómaiaknak, célozva az egyház isteni eredetére, s a fölötte örökös és gyámolító gondviselésre: „Hesterni sumus et vestra omnia implevimus.“

Az Octavius.

Az Octaviusnak, mint Minucius Felix munkájának, hosszú időn át nyomát sem lelték. Ennek oka az volt, hogy századokon keresztül Arnobius *Adversus nationes libri VII. c.* munkájához csatolták, mint nyolcadik könyvet. A IX. századbeli *Codex Parisiensis* tartotta fen számunkra, s ott ezt olvassuk Arnobius 7-ik könyve végén: »Arnobii liber VII. explicit, incipit liber VIII. feliciter.« A *Codex* ezen tévedését átvette az *Editio princeps Romana* (1542.) s ennek alapján a többi kiadások is, így pl. Galenius második bázeli kiadása is (1546.), mígnem Fr. Balduinus 1560-ban az igazi szerző neve alatt adta ki. Már szt. Jeromos és Lactantius említést tesznek az Octaviusról és határozottan Minuciust mondják szerzőjének.

Lactantius *Institutioi* I. könyvének 11. fejezetében így ír: »Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est . . .« Majd ugyancsak az *Inst. V.* könyvének 1. fejezetében ezt mondja: »Ex his, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Huius liber, cui Octavius titulus est declarat, quam indoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium con-

¹⁾ Ap. 37. f.

tulisset«. Szt. Jeromos nemcsak az Octaviusról, de egy más munkáról is említést tesz, amelyet szintén Minuciusnak tulajdonítottak, azonban mindjárt hozzáteszi azt is, hogy a két mű stilusbeli sajátosságai alapján a másodikat, mely a *De fato vel contra mathematicos* címet viselte, nem tartja Minuciusénak. De lássuk magát az eredeti helyet ¹⁾: »Minucius Felix, Romae insignis causidicus, scripsit dialogum Christiani et Ethnici disputantium, qui Octavius inscribitur. Sed et alius sub nomine eius fertur *De fato vel contra mathematicos, qui cum sit et ipse disertus hominis, non mihi videtur cum superioris libri stilo convenire*«. Jeromos még más helyen is említést tesz az Octaviusról. A már idézett *Ad Magn. or. ep.* 84-ben, ahol az egyházi írókat sorolja fel, a következőképpen ír: »Minucius Felix, causidicus Romani fori, in libro, cui titulus Octavius est, quid gentilium literarum dimisit intactum?«

Az Octavius 40 fejezetből áll és a következő részekre tagozódik: az első négy fejezet adja a bevezetést, az 5-től 15-ig terjedő fejezetek Caeciliusnak a kereszténység ellen felhozott vádjait foglalják magukban, míg a keresztény Octavius feleletét Caecilius vádjaira a 16—38. fejezetekben találjuk; a két utolsó fejezet, a 39. és 40. a befejezés. Hitvédőírónak mondják Minuciust, apologiának az Octaviust, pedig ez egészen más karakterű munka, mint a minők az apologiák szoktak lenni. Higgadság, szelid nyugalom árad szét az egész vitatkozáson, amely nem is úgy tűnik fel, mintha keresztény vitatkoznék a pogánnyal, hanem egyik filozofiai iskola híve a másikkal. Nem találunk a keresztény terminológiából semmit sem az Octaviusban; nem említi a legfontosabb keresztény dogmákat, pl. a fiú Isten megtestesülését, Szentháromságról szóló tant stb. Tertulliónál már egészen más jellemű a védelem. Az ő műve valóban apologia specialis keresztény alapon felépítve. Minuciusnál a keresztény dogmák annyira át meg át vannak szöve bölcészeti vonatkozásokkal, s a filozofiai felfogás annyira előtérbe nyomul, hogy a vallási mintegy elhomályosodik mellette. Ezért sokan nem is tartják őt a hitben megerősödött, vallása tanításaiban járatos kereszténynek.

Ezt talán még sem lehet róla állítani. Más természetű az ő védelmi eljárása, mint Tertullióé, mint a hogyan más

körülmények között és más okokból készült a két apologia. Tertulliané inkább védő beszéd, míg az Octavius tanító munka, amely azonban nem hagyja cáfolatlanul a pogány rágalmakat. Az Apologeticus célját abban vélem feltalálni, hogy tisztázza a keresztényeket a titkos és nyilvános bűnök vádja alól; az Octavius ellenben azt a hatást teszi reám, hogy szerzőjének inkább térítési célja volt s ezt domborította ki inkább, mint a védelmet. Természetes, hogy a térítés munkájával, legalább Minucius esetében, de nagy általánosságban mindenütt, együtt jár a térítő vallás igazságainak a bizonyítása, az ellenfél által felhozott ellenvetések, téves tanok megcáfolása és megdöntése, ami nem egyéb, mint egyúttal védelmezése is annak a vallásnak.

Azután meg ne feledjük ki a számításból azt sem, hogy kivel szemben akarunk védekezni és kit akarunk meggyőzni valaminek az igazságáról. Minucius nem is hagyta ezt figyelmen kívül. Caecilius, kihez egyébként baráti viszony fűzi, egy azon sok pogány római közül, akik ugyanolyan eszmékkel voltak telve s ugyanolyan véleménynyel voltak a keresztények és a keresztény vallás iránt, mint ő. Amidőn tehát Caecilius a keresztény vallásról beszél, nem tisztán a saját nézeteit fejt ki, hanem szószólója a hozzá hasonló műveltségű rómaiaknak, filozofiai és esztétikai képzettséggel bíró embereknek, akiket csak olyan fegyverekkel lehet meggyőzni, mint aminőkkel ők küzdenek. Ezért fordult Minucius, mint ügyes tervező, a filozofiai igazságok tárházához, hogy onnan válogassa ki azokat az érveket, amelyek által sikert remélt elérni. A keresztény vallás igazságait akarta a pogányokkal szemben megvédelmezni s egyúttal velök megkedveltetni. Tudta azonban azt, hogy ezen igazságok között sok olyan van, melyeket szokokkal megmagyarázni nem lehet. Ilyen a fiú Isten megtestesülése, a Szentháromság titka. Épen azért ezeket mellőzi s nem említi egyáltalán azokat a dogmatikus kérdéseket, melyek már feltételezik a hitet. Inkább olyan általános érvényű igazságokra helyezi a védelem súlypontját, amelyek a pogány bölcselőknél is feltalálhatók. Az észt igyekszik meggyőzni bizonyos elvek és felfogások tarthatatlanságáról, s csak ennek sikeres keresztülvitele esetén akar hatni az érzelmi világra, ami tulajdonképen alapja a hitnek. A hit

subjectív valami, amit objectív igazságokkal remél életre kelteni. S midőn a bölcsek tanításában megnyilatkozó igazságokkal bizonyítja a ker. igazságokat, teszi ezt azzal a meggyőződéssel, hogy nagyobb bizonyító erőt visz a harcba, mint akkor vinne, ha a prófétákra és a szentírára hivatkoznék. Mert végre is a hitetlen, más világnézettel és erkölcsi felfogással bíró pogány előtt tekintély-e a szentírás, a próféták, sőt maga Jézus Krisztus is? A hívő lélek előtt ezen tényezők tekintélyét nem kell bizonyítani. Az elfogadja a dogmákat, a vallás törvényeit azért, mert hisz. Tehát nála az említett tekintélyek elismerése a hitben gyökerezik, s ezen hitből kifolyólag tartja igaznak mindazt, amit vallása tanít, bár vannak olyan dolgok, amelyeknek mivoltával nincs tisztában, de nem is lehet, mert az emberi elme tudásának és felfogó képességének határait messze felülmúlják. Minucius nem a hitet akarja előbb felkelteni, hanem észbeli igazságok elfogadtatásával annak alapját megvetni. Arra törekszik, hogy előbb minden igazságot érzékelhető módon magyarázzon meg, hogy miután az így megmagyarázott igazság már biztos tudattá vált, legyen egyúttal hitté is.

Nem az tehát az ok, amiért ő bizonyos dogmákat elhallgat, mintha nem lenne tisztában vallása tanításával, hanem, szerintem az, amit fentebb kifejtettem. Mert bármily ujonc is volt a kereszténységben, még sem hihető, hogy épen a legfontosabb dogmákat ne ismerte volna. Hiszen épen azok az alapvető hitágazatok, amelyeknek legnagyobb részét mellőzi. Úgy gondolom pedig, hogy épen a kereszténység első időszakában, mindenekelőtt ezen hitbeli igazságok mysteriumába vezették be a megtérteket.

Azonban vannak olyan nem dogmatikus dolgok is, amelyekről Minucius igen keveset beszél. Ennek magyarázatát abban lelhetjük, hogy kötötte őt a „disciplina arcani“, amelynek értelmében tilos volt a keresztényeknek az isteniszteletről, főképen annak leglényegesebb részéről, az oltáriszentségről, az avatatlanok előtt beszélni. Gondoljunk csak a fokozatokra, melyeken a megtértek keresztülmentek, míg a legszentebb dolgokba beavatták őket!

Az őskeresztény egyházban ugyanis, amíg a keresztényeket üldözték, titokban tartották az isteniszteleteket,

szolgáltatták ki a szentségeket. A katakombák tanúi a kezdődő keresztény életnek. Célja ezen titkolódzásnak az volt, hogy áruló ne vehessen tudomást arról, hol szoktak a keresztények összejönni, s nyomra ne vezethesse az üldöző hatóságot. Pedig sok olyan vádat hoz fel Caecilius, melyeket könnyen megcáfolhatott volna Minucius, ha nem köti a disciplina arcani. Ilyen vád volt az is pl., hogy a keresztények kis gyermek husát eszik, hogy az összejöveleteken fajtalankodnak stb. Lehet, hogyha mindezekről a dolgokról előadta volna Minucius a keresztény tant, sok tekintetben másként indult volna a vitatkozás.

Hogy magával a kis művel is megismerkedjünk, a következőkben¹⁾ adom a vád és védelem rövid foglalátát. Az egész vitatkozás nem szigorú pedáns okoskodás, hanem egy élénk jelenet alatt folytatott társalgás alakjába van öltöztetve. Ostiában a tengerparton sétál Minucius Felix Octaviusszal és Caeciliusszal. Octavius egyszer észreveszi, hogy Caecilius Serapis szobra iránt vallásos hódolatot tanúsít. Minuciushoz fordúlva, korholólag mondja, hogy nem lenne szabad Caeciliust, jó barátját tudatlanságban hagyni, s eltűnni, hogy az fényes nappal festett köveket csókolgasson, mert ebből nemcsak Caeciliusra, hanem reá is szégyen háramlik.

Caecilius elszomorodik ezen a beszéden, s midőn egy a fürdők fedezésére épített, tengerbe nyúló sziklagáthoz érnek, azt javasolja, hogy üljenek ott le, mert ő nem akarja Octavius előbb említett feddését szó nélkül hagyni s kész vele vallása igazságairól vitába bocsátkozni. Le is ülnek, Minucius, mint versenybíró, a vitatkozók között foglal helyet.

Caecilius megkezdi a vitatkozást azzal, hogy pozitív tudás nincs, minden kétséges és bizonytalan, s a keresztények, a kik többnyire tudatlan és műveletlen emberek, az istenségről mégis bizonyosat állítanak. Nem is felsőbb hatalom kormányozza a világot, s csak a polytheizmushoz, a régi valláshoz kell ragaszkodni. De nincs is szüksége az embernek arra, hogy a természetfölötti dolgokkal foglalatostkodjék és azokról vitatkozzék. Sokrates világosan meg-

¹⁾ V. ö. Migne. Patr. curs. compl. vol. III. Paris, 1844.

mondta, mire kell az embernek első sorban törekednie: az önismeretre. Ha ezt megteszi, eleget tett lelki szükségleteinek. Különben is az emberi ész oly gyarló és tökéletlen, hogy az istenséget felfogni nem képes. Minő balga tant hirdetnek a keresztények, midőn azt mondják, hogy Isten teremtette a világot! Szó sincs róla! De nem is volt szükség a teremtésre, mert az elemek összessége adja a világot, s ehhez nem is kell teremtő erő. S amint nincs szükség teremtő erőre, úgy nincs szükség gondviselésre sem, amely ezt a világot fentartsa, mert az egyszer létrejött dolgokat a szükségszerűség, s az ennek folytán bennük felhalmozódott erő úgy is fentartja. Vagy mutat-e gondviselésre az, hogy az embert mindenféle fizikai s erkölcsi bajok érik személyében, sőt még a vagyona sem ment a károktól? Igazság sincs a földön! Mert összeegyeztethető-e az igazságossággal az, hogy a jó és becsületes emberek épen úgy szenvednek mint a gonoszok, sőt emezek némelykor földi javakban dúskálnak, míg amazok szegények és nyomorútlak, s az emberek becslése is sokszor inkább a gonoszok, mint a jók felé fordul.

Mindezen kérdésekre az ember nem tud magának kielégítő feleletet adni, s mégis theosophicus igazságokon töri a fejét. Ennek nincs semmi értelme sem. Arra a következtetésre jut Caecilius, hogy mindenki maradjon meg az ősök régi vallásában. Mert a régi vallás közel áll az istenek korához. S minél régibb valami, s minél közelebb áll a mithikus korhoz, annál nagyobb tiszteletet érdemel az utódok részéről. A történelmet hívja bizonyossággá, hogy az ősokeket nem hagyták el az istenek, amíg őket a megillető tiszteletben részesítették; nagygyá, hatalmassá és tiszteltté tették a római birodalmat, de megbüntették azokat, kik tiszteletlenek voltak irányukban. Tétélének bebizonyítására sok mondát és történelmi eseményt hoz fel. Mindezekből azt a tanulságot vonja le, hogy meg kell maradni a polytheizmus mellett, sőt az szükséges.

Más térre megy át ezután, s támadja a keresztények erkölcsi életét. Lehet-e jó és hasznos az a vallás, melynek tagjai a nép söpredékéből kerülnek ki? A keresztények alattomosak, pártoskodók, a nyilvános élettől visszavonulnak, a sötétben bujkálnak, s rejtett helyeken jönnek össze,

s titkos szövetséget alkotnak, melynek megvannak a maga jelei, mikről felismerik egymást. Ha szertartásaikat nézi az az ember, még utálatosabbnak tűnik fel előtte a keresztény vallás, mert a keresztények számárfejet imádnak. Alapítójuk a gyalázat fáján végezte életét, s ők ehhez a gyalázat fáján kimúlt emberhez fordulnak bajaikban s hívják segítségül. Közös lakomáikon a legnagyobb orgiákat űzik, vérfertőzők, s kis gyermek testét eszik. Azt állítják és vallják a keresztények, hogy van egy mindenható Isten. Csakhogy ez nem igaz, mert az ő Istenük épen olyan gyöngye, mint a zsidóké, akiket a rómaiak legyőztek s velük együtt az Istenüket is. Láthatatlannak és mindentudónak mondják a keresztények Istenüket. Az előbbi lehetetlen állítás, az utóbbi pedig nem illő az Istenhez.

A keresztény tan szerint a világ egyszer el fog pusztulni; ez az állítás azonban amilyen merész, ép olyan ostoba is, mert ellenkezik az egyszer már megállapított örök törvénnyel. Hiszik a keresztények a test feltámadását s a túlvilági életet, hol a jók örök jutalomban, a gonoszok pedig örök büntetésben részesülnek. Ha ez valóban így van, akkor a keresztények fognak leginkább bűnhődni, mert náluk gonoszabb ember nincs a földön. De különben igazságtalan dolog úgy a túlvilági jutalmazás, mint a büntetés, mert az ember nem szabad akaratából cselekszik, hanem fatum szerint. Már pedig olyan dologért jutalmazni valakit, amit tulajdonképen nem a saját jóakaratóból vitt véghez, hanem egy belső kényszernek engedvé, épen oly igazságtalan, mint azért büntetni valakit, amiért saját akaratán kívül bűnt követett el. A feltámadás lehetetlen. Mert az ember vagy testével támad fel, ami ki van zárva, mert minden elenyészik, ami született, vagy pedig test nélkül támad fel, ami eleve kizárja az életnek még fogalmát is. Ha pedig más testben támad fel, akkor nem ugyanaz a személy kél új életre. Legjobban bizonyítja a feltámadás lehetetlenségét az, hogy még eddig senki sem támadt fel.

Azért sem érdemes kereszténynek lenni, mondja tovább Caecilius, mert az egy Isten tisztelete nem vezet boldogsághoz. Tisztelői szegények, nyomorútlak, minden oldalról üldöztetésnek, megvetésnek vannak kitéve, s Istenük

nem törődik velük. Sokan vannak, akik ezen Istenben nem hisznek, s mégis boldogan élnek. A keresztény vallásban nincs semmi melegség. Annyira rideg, hogy híveit eltiltja minden élvezettől, minden szórakozástól, még a virágok használatát sem engedi meg.

Mikor már mindent felhozott így a keresztények ellen Caecilius, arra a következtetésre jut, hogy a természetfölötti dolgok kutatásától tartózkodni kell, mivel az igazság felettünk van, azt úgy sem tudjuk megérteni. Azután pedig csak ostoba emberek foglalkoznak az ilyen dolgokkal.

Minucius egy rövidke intelme után átveszi a szót a keresztény Octavius és sorra válaszol a Caecilius által a keresztények ellen felhozott vádakra s cáfolja azokat.

Kétségtelen dolog, hogy az igazsághoz eljutni nehéz munka. Ennek azonban nem az igazság, hanem a kutató emberek maguk az okai. Az igazság keresésében mellékes dolog az, hogy az embernek milyen a külső állapota, szegény-e, gazdag-e, az igazság mindig és mindenkire nézve csak egy marad. Nem elkerülhetetlenül szükséges az igazságra való eljutáshoz a tudomány, mert vannak igazságok, melyek tudomány nélkül is elérhetők és megszerezhetők, a gazdagság azonban a legtöbbször akadályozza az embert az igazság keresésében.

A keresztények sem tagadják az önismeret szükségességét, nem vonják kétségbe hasznos voltát, de csak úgy juthatunk el hozzá, ha előbb megtanuljuk ismerni a nagy mindenséget. Az embernek magasztos célja van, az t. i., hogy lelke üdvösségét elérje. Ez pedig folyton arra ösztönzi őt, hogy fenséges, égi dolgokkal foglalkozzék, s mindig Istenre tekintsen. Tehát az az ember, aki ilyen nagy dolgokra van hivatva, nem lehet nyomorult.

Ha a mindenségben uralkodó rendet szemléljük, önkéntelenül is arra a gondolatra jutunk, hogy kell egy felsőbb lénynek lenni, aki ezt a rendet megalkotta. Kell tehát egy teremtőnek lenni, mert ez a megnyilatkozó nagy rend nem lehet esetleges. De nemcsak hogy megteremtette Isten a világot, hanem fenn is tartja azt. Gondját viseli. Ez a gondviselés megnyilvánul úgy az egész természetben, mint annak legkisebb részletében is. Az évszakok változása, az

élő és élettelen dolgok, emberek és állatok egyképen mutatják és bizonyítják, hogy van gondviselés.

Van tehát Isten, még pedig egy Isten. Egységét bizonyítja az a törekvése nemcsak az embereknek, hanem az állatoknak is, hogy egy fő alatt éljenek. Ez természetesen ösztönszerű az állatoknál, de öntudatos az embereknél. A történelem szintén azt mutatja, hogy két uralkodó nem fér meg egymással. A keresztények Istene mindenható, örökkévaló, mindentudó stb. Isten. Mindezek a tulajdonságok olyanok, amelyek csak egy személyt illetnek meg, s mindazt bizonyítják, hogy egy az Isten. A népekben általános az a meggyőződés, az a hit, hogy van egy legfőbb úr, egy hatalmas lény, aki rajtuk tud segíteni, s akihez épen azért minden ügyes-bajos dolgukban fordulnak, hozzá imádkoznak, de maguk a rómaiak is hitték azt, hogy az istenek között van egy legfőbb. Hát a régi költők és bölcselők okoskodásai nem az egy Isten mellett bizonyítanak-e? Sokrates okoskodásai, Thales, Anaximenes, Seneca stb. bölcsék tanításai is, bár különböző névvel és más-más alakban, de mindig egy Isten körül forognak.

Nincs semmi értelme, hogy miért kell ragaszkodni az ősök hitéhez, mely kétséges, bizonytalan, hamis tulajdonságokkal felruházott, mely nem keresi az igazságot, hanem minden mesés dolgot elfogad és magáévá tesz. Hiszen a pogány ősök embereket tiszteltek istenekként, akik születtek és meghaltak, emberi gyarlóságokkal, nem ritkán bűnökkel voltak felruházva. A költők és filozófusok egyképen bizonyítják ezt. A rómaiak bálványai hiú, haszontalan és ostoba dolgok. Nem igaz, hogy a rómaiak azért lettek nagy nemzeté, mert isteneik hatalmasak, ők pedig vallásosak voltak. A meghódított népek istenei, az idegen istenek nem segíthettek a rómaiaknak, hanem ha valakinek segítenek, az csak a saját népük lehet. Mert elnyomóikat, támadóikat csak nem segítik. A római istenek pedig nem mások, mint aljas emberi szenvedélyek, betegségek személyesítői. Papjaik, papnők, akiknek pedig hivatásuk volt az, hogy a többiek előtt megmutassák, miként kell erkölcsösen élni, voltak a legerkölcstelenebbek. Tehát vallásosságuknak ugyan nem köszönhatték a nagy hatalmat, hanem igenis erőszakosságuknak. S ez a hatalom, amint megszerezték, úgy

majd el is hagyja őket. Voltak már előttük is igen hatalmas népek a római babonáság nélkül, s mégis mi történt velük? Letűntek a hatalom egéről, mint a hulló csillagok.

A jóslatok nem egyebek, mint a daemonok művei. S amily tökéletlenek maguk az ördögök, ép oly tökéletlenek műveik is. Épen azért a jóslatok nem teljesültek be. A daemonok aknamunkája az is, hogy a pogányokat a keresztények ellen felbújtják. Üldözik őket, mielőtt megismernék tanaikat, minden vizsgálat és kihallgatás nélkül elítélik őket. Azok az aljas rágalomok is, amelyekkel a pogányok vádolják a keresztényeket, az ördögöket vallják szerzőiknek.

Igaz, hogy a keresztények nem szeretik és nem követik a pogányok fényűzését, de ez nem bizonyítja azt, hogy ők a nép söpredéke. Semmi államellenes dolgot nem cselekesznek, a nyilvános szerepléstől pedig azért tartózkodnak, mert nem akarnak megvetés tárgyai lenni. Titokban jönnek össze, nem tagadják, de ki az oka annak is? Közös ismertető jelük is van: a tiszta, erkölcsös élet. A keresztények nem bűnei miatt felfeszített embert imádnak, a pogányok azonban bűnös embereket tisztelnek istenekként. A gyermekáldozatról szóló hír mese és hazugság, a pogányok szokták az újszülötteket kitenni, ha nekik nem tetszik. A keresztény lakomákon nem fordul elő semmi, a mi a jó ízlést, erkölcsöt és szemérmet sértené, míg a pogányoknál a legszemérmetlenebb erkölcstelenségek történnek a közös lakomákon.

Hogy Istent testi szemünkkel nem látjuk, abból nem következik az, hogy nincs Isten, de látjuk műveit, érezzük jóságát, mint a nap melegét. Igaz, hogy a zsidókat elhagyta az Isten segítsége, de csak azért, mert a zsidók előbb elhagyták az Istent. Tehát a zsidók hűtlensége Isten iránt volt nyomoruságuk oka, nem pedig az, hogy Isten nem törődött velük.

A világ végéről szóló tant megerősítik még a pogány bölcsészek is, s a természetben napról-napra látjuk az elmúlást. Tehát a természet törvényei egyáltalán nem ellenkeznek ezen keresztény tannal. A feltámadás is bizonyosan meg fog történni, bármi történik is az ember testével. Az Isten szabadakaratot adott minden embernek, s ez az

alapja a túlvilági életben történő jutalmazásnak és büntetésnek.

A boldogság és boldogtalanság megítélésében a pogányok és keresztények nem egyeznek meg. A szegénységet például a keresztény boldogságnak tartja, míg a pogány irtózik tőle, a keresztények a legborzasztóbb kínokat is örömmel viselik el Istenért, a pogányok a legkisebb szenvedéstől is félnek. A pogány látványosságoktól távol tartják magukat, mert azok kegyetlen dolgok, a szelid, tisztességes szórakozásokban azonban részt vesznek. Boldog nyugodtságban élnek kutatva a természetfölöttieket, s elmélyedve azok szemléletébe, boldogan halnak meg az örök jutalom reményében.

Caecilius Octavius argumentumai által legyőzve megadja magát. Vidáman mennek azután haza mindnyájan: »Caecilius quod crediderit: Octavius, gaudere, quod vicerit: ego et quod hic crediderit, et hic vicerit« mondja Minucius.¹⁾

Az Octavius egész berendezése, amint e rövid foglalatból is kitűnik, Cicero hatásának a bélyegét hordozza magán. A nagy római rhetor „De natura deorum“ című művében dialogikus formában bölcsészeti iskolák hívei vitatkoznak egymással; a személyek száma ott több mint az Octaviusban, de egyébként ez utóbbi szorosán ragaszkodik híres eredetijéhez. De azért mégis van eltérés a két mű között, amelyet Ebert²⁾ a következőkben fejez ki: »Der Unterschied in der Composition beider Werke ruht aber wesentlich darin, dass bei Cicero die positiven Systeme zuerst entwickelt und dann von der Skepsis bekämpft werden und diese daher auch das letzte Wort behält; während bei Minucius im Gegentheil die Skepsis, der zu seiner Zeit die grosse Masse der gebildeten Heiden huldigte, zuerst in die Schranken tritt, um das positive, durch das Christenthum hier repräsentierte religionsphilosophische System zu bekämpfen, noch ehe dieses von seinem Vertreter entwickelt worden ist.«

De nem csupán a külső formában nyilvánul meg Cicero hatása, észrevehető ez a mű gondolatmenetén, eszméin.

¹⁾ Oct. 40 f.

²⁾ Tertullians Verhältniss zu Min. Felix. 334. o.

Sőt néhol majdnem szószerint idézi az eredeti helyet.¹⁾ Azonban azért tévedne az, aki azt állítaná, hogy Minucius compiler volt, mert az átvett helyeket annyira átídomítja a saját gondolatvilágához, felfogásához, hogy az emlékekben fel-feltűnedező helyek, nem mint szolgálai utánczás, hanem mint önálló bölcselkedés tűnnek fel.

Amint Cicero nem volt híve egyik bölcsészeti iskolának sem, úgy követője, mondhatnám tanítványa, Minucius sem ragaszkodott szigorúan egyik filozófiai irányhoz sem. Általánosságban véve a művében szereplő két vitatkozó fél két bölcsészeti iskola híve. Caecilius oly elveket vall, mint az akademikusok, Octavius pedig az előbbi skepticizmusával szemben a stoikusok pozitivizmusa hívének bizonyul. Természetesen Minuciusnál már némi keresztény filozófia nyomait is látjuk, bár az még gyermekkorát élte. A stoikus és akademikus filozófia felfogása végig vonul Minucius egész művén, de ha a szükség úgy hozza magával, nem veti ő meg más felfogású bölcselők tanításait, mondásait sem. Felhasznál mindent, amit célja eléréséhez alkalmasnak talál s amit vallása tanításával, elveivel összhangba tud hozni. Plato, különösen Cicero és Seneca munkáit tanulmányozta nagy lelkesedéssel, s így mindegyik filozófiai rendszer világosan állott előtte. Szüksége volt arra, hogy a bölcséleti tanulmányokban járatos legyen, mert hiszen ezt foglalkozása hozta magával. Az ügyvédnek abban az időben is épen olyan szüksége volt rá, mint manapság.

Minucius nemcsak filozófiailag, hanem aesthetikailag és rhetorikailag is igen művelt és képzett római volt. Ismerte úgy a görögöt, mint nemzetének irodalmát. Nemcsak prózairókra, hanem költői munkákra is találunk utalást az Octaviusban. Károsi S. értekezésében kimutatja azokat a helyeket, amelyek részint görög, részint latin írók műveivel állanak vonatkozásban.

Az Octaviusban egyébként lerajzolva látjuk Minucius egyéniségét a maga teljes valóságában. Az a körülmény, hogy a pogány Caecilius legyőzve megtér, arra enged

¹⁾ V. ö. A. Károsi: Quibusnam scriptoribus non Christianis Min. Fel. in Oct. comp. usus sit? 11, és kk. o.

következtetni, hogy írónk nem annyira védelmezni akarta a hitet, mint inkább terjeszteni s kortársaival megkedveltetni. Az a szelid, csendes nyugalom, amely művén szétömlik, megfontolt, higgadt lelkületre mutat. Szereti új vallását, ragaszkodik hozzá s azt akarja, hogy azok az emberek, akiknek társaságából csak nem rég szakadt ki, ne tévelyegjenek a pogányság sötétségében, hanem mielőbb az új vallás híveivé szegődjenek. Talál-e erre alkalmasabb módot, mint az írás? Filozófiai alapon indul, hogy annál könnyebben elérhesse célját s a végén örvend azon, hogy észokokkal sikerült bebizonyítania a hit igazságait.

Nem mulaszthatom el, hogy néhány szóval meg ne emlékezzem Minucius stilusáról, amely szintén arról tanúskodik, hogy írónk még nagyon közel állott a klasszikus korhoz, s annak irodalmi termékei folytonosan hatással voltak reá. Amint már említettem, nem csupán a latin, hanem görög írók munkáit is sokat forgatta s ezek hatása meglátszik stilusán is, mert találunk nála elég gyakran grácizmusokat. De nemcsak görög, hanem semita befolyás is érezhető némely kifejezésében és szókapcsolásában.¹⁾

Elteltekintve egynéhány apróbb hibától, mondhatjuk, hogy Minucius stilus tekintetében messze felülmúlja a vele egykorú írókat. Itt is Cicerót követte, s hogy mennyire jó tanítványnak bizonyult, bizonyítja az, hogy mindig gyönyörűséggel olvasták, s nemcsak kortársainak, hanem a későbbi korban élőknek is megnyerte tetszését a »libellus aureus.« Muralt mondja róla:²⁾ »Maiore etiam quam Lactantius iure christianus Cicero dici poterit Minucius.« A Cicero bölcselmi munkáit átlengő eleganciát kedveli. Octaviusa telve van ragyogó, pompázó költői képekkel. Leírásai festőiek, plasztikusak. Sehohsem erőltetett, mindenütt gördülékeny. Erővelteljes, de nem durva; a nyelv bájosságát minden körülmények között megőrzi, kifejezésre juttatja. Szépen jellemzi Ploss³⁾ Minucius stilusát a következő szavakkal: „So finden wir denn Vieles, was den Cicero, als Schriftsteller auszeichnet, in dem Octavius des Minucius

¹⁾ V. ö. Ploss: Der Sprachgebrauch des Min. Felix.

²⁾ Ed. Turici 1836.

³⁾ Der Sprachgebrauch des Min. Felix.

wieder: dieselbe Klarheit und Durchsichtigkeit der Darstellung, dieselbe Kraft und Anmuth der Sprache, dieselbe allerdings bisweilen in Breite ausartende copia und ubertas dicendi, dieselbe Geschlossenheit und Abrundung des Satzbaues, dieselbe Kunst der Rhetorik mit ihren mannigfachen Mitteln, durch die einst der alte M. Tullius seine Leser zu bezaubern gewusst hatte.“

Mindenesetre az oly munka, mint az Octavius, nem maradhatott hatás nélkül a műveltebb rómaiakra, akiknek tulajdonképen szánta is Minucius. Jól választotta meg az eszközt, mivel honfitársaira hatni lehetett, s azt hiszem nem csalódom, midőn azon véleményemnek adok kifejezést, hogy az Octavius a maga idejében megtette hatását s nem egy lelket nyert meg a ker. vallásnak.

Minucius és Tertullian.

Az Octavius keletkezési idejének megállapítása megadja a feleletet arra is, vajon két írónk közül melyik használta a másik művét. Mivel az Octavius megírása Marcus Aurelius idejére esik, Tertullian pedig a III. század elején írta meg az Apologeticust, nem mondható más ennek az alapján, mint az, hogy az utóbbi használta az előbbinek munkáját. Részemről nem vagyok ennek a felfogásnak a híve, mert egybevetve mindkét művet, arra a meggyőződésre jutottam, hogy sem egymás munkáiból, sem pedig abból az állítólagos közös forrásmunkából nem merítettek írónk, hanem a közös helyeket más úton-módon is meg lehet magyarázni.

Vizsgáljuk csak az Apologeticust, szembeállítva az Octaviusszal, s látni fogjuk, hogy tulajdonképen hol is egyezik a két munka.

A mű elején megmondja Tertullian, miért írta tulajdonképen művét. Azért, mert azt tapasztalja, hogy a szóbeli védelemnek semmi eredménye sincs. Hogy tehát szava hathatósabb legyen, írásban adja mindazt, a mit vallása érdekében felhozhat. Üldözik a keresztényeket, de hát valójában miért? Nem egyébért, csupán csak azért, mert keresztények. Maga a név elég, hogy valakit a legválogatot-

tobb kínzásokkal illessenek és halálra gyötörjenek. Nem tartják meg Hadrián császár rendeletét, mely szerint csak a rájuk bizonyított bűnösség esetében szabad a keresztényeket felelősségre vonni.

Nem bűnösök a keresztények, de a pogányok rágal-mazzák őket. Azt híresztelik róluk, hogy gyermekgyilkos-ságot és vérfertőzést szoktak elkövetni. Nem győződtek meg arról, vajon tényleg úgy van-e a dolog, de mivel mindenütt ez a hír járja, fentartás nélkül elhiszi mindenki. Aki az ilyen szörnyű dolgokat minden vizsgálódás, minden közelebbi kutatás nélkül elhiszi, maga szokott ilyeneket el-követni. S a pogányok valóban gyermekgyilkosok és vér-fertőzők, amint azt be lehet bizonyítani.

A felhozott rágalmak az ú. n. titkos bűnök. Azonban a pogányok szerint vannak a keresztényeknek nyilvános vétségeik is, melyek abban állnak, hogy nem tisztelik az isteneket, nem a császárt; „Deos non colitis et pro imperatoris sacrificia non penditis.“ Az igaz, hogy a keresztények pogány isteneket nem tisztelnek, mert ilyenek nincsenek. A pogányok ugyan azt mondják, hogy vannak isteneik, azonban milyen istenek ezek! Emberek, vétkes, bűnös szenvedélyekkel felruházott teremtmények, akikről a senatus kimondja, hogy istenekként kell őket tisztelni. S az istenek képei? Épen olyanok, mint a többi képek. Maguk a pogányok sem részesítik valami megkülönböztetett tiszteletben, mert hiszen az ősök képeit épen úgy tisztelik, mint az istenekéit. A pogányok istentiszteletének szép példáit mutatják az írók, költők, filozófusok, akik határozottan azt juttatják kifejezésre műveikben, hogy az isteneknek hitt és tartott lények, nem mások, mint több-kevesebb jótulajdon-sággal felruházott bűnös emberek, akiknél sokszor nagyobb mértékben van meg a bűn és hiba, mint más közönséges halandókban.

Azt állítják a pogányok, hogy a keresztények számár-fejet imádnak és keresztet, tisztelik a napot. Ez nem igaz. A keresztények sem élő lényt, sem élettelen dolgot nem imádnak. Hanem igenis imádnak egy Istent, ki a világot teremtette. Isten létezését bizonyítják művei, s a különböző fajú és műveltségű népek lelkében élő az a tudat, hogy van egy

felsőbb lény. Legnagyobb bizonyítékát nyújtja azonban Isten létezésének a szentírás.

A keresztényeket nem lehet összehasonlítani a zsidókkal. Óriási a különbség a két vallás között; s ez abban áll, hogy a keresztények hiszik Krisztus istenségét és megtestesülését, míg a zsidók nem. A pogányok istenei nem egyebek, mint daemonok, gonosz szellemek, akiknek van ugyan bizonyos mértékben hatalmuk az emberek fölött, de ez ép oly tökéletlen, mint ők maguk. Világos tehát, hogy a pogány istenek egyáltalában nem istenek, tehát nem lehet azt mondani, hogy a keresztények hitetlenek és vallástalanok, amidőn nem tisztelik ezeket az isteneket. Ha vallástalanságról lehet szó, ezt el lehet mondani a pogányokról, akik az igaz vallás ellen harcolnak, s egyben más vallások gyakorlatát megengedik, s isteneiknek templomot állítanak, a keresztényeket azonban minden módon eltiltják attól, hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák.

Az sem igaz, hogy a pogányok vallásosságuknak köszönhetik nagy hatalmukat. Hogy mennyire tisztelik a pogányok az isteneket, mutatja az, hogy jobban félnek a császártól, mint magától Jupitertől. A keresztények nem félnek sem a császártól, sem Jupitertől, s még színleg sem áldoznak a pogány isteneknek. Pedig ezzel életüket menthetnék meg. De nem teszik, mert ez csak az ördög sugalmazása és csábítása, aki így akarja bűnre vinni a hívő lelkeket.

Nem áldoznak a keresztények a császár geniuszának sem, az igaz. De imádkoznak a császárért az ő Istenükhöz, a Mindenhatóhoz, akitől ered a császár hatalma is. Tehát a keresztények ezáltal sokkal jobban tisztelik a császárt, mint a pogányok, akik pedig éppen ezen az alapon kívánják a keresztények büntetését. Hiszen nem is tehetnek másképp a keresztények, mert a szentírás parancsolja nekik, hogy imádkozzanak a császár jólétéért.

Azt mondják a pogányok, hogy a keresztények ellenségei az államnak. De miért mondják ezt? Azért, mert a keresztények az állam fejét nem úgy tisztelik mint ők; nem külső fénynyel és hízelgéssel, hanem a szív érzelmeinek felkeltésével, melyeknek következményeképpen fakad minden hívő lelkéből a császárért való ima. Tehát a keresztényeket semmiféle módon sem lehet felségsértőknek

nevezni akkor, midőn a saját meggyőződésük és vallásuk tanítása szerint adják meg a császárnak azt, ami a császáré. Mindez azt bizonyítja, hogy a keresztények nem ellenségei az államnak. De nemcsak parancsolja vallásuk, hogy az állam fejét tiszteljék, hanem határozottan megtilt mindent, ami az állam jóléte ellen irányul. S ha ilyen dolgokat tennének, ezt bizonyára nem hagynák boszulatlannúl a pogányok. A keresztények nem politizálnak, nem alkotnak politikai pártot. Egyesülésük vallási alapokon nyugszik, s a vallás felül áll minden politikán. A szeretet kapcsolja őket egybe, nem politikai nézet, s az ő egyesülésük senkinek sem árt.

Még tovább mennek a pogányok, s elvakultságukban minden, az államot ért csapást és szerencsétlenséget a keresztényeknek rónak fel bűnül. Pedig ők nem okozói semmiféle bajnak sem, de nem is lehetnek. S a pogányok mégis ezért is üldözik őket. A keresztény vallás a szeretet vallása, s a vallás tanítása szerint élő keresztények csak használnak a pogányoknak. Bűnösök a pogányok, midőn üldözik a keresztényeket, akik ártatlanok.

A kereszténység nem filozófiai iskola, mert egészen más a rendeltetése, célja, tanítása, mint a pogány filozófiai iskoláknak. A pogányok ismerik ugyan az ó-testamentumot, de elferdítik. Hasonlóképen járnak el a gnostikusok az új-testamentummal. Nekik megfelelő dolgokat szőnek bele, s ami eredetileg benn volt a szentírásban, azt is hamisan értelmezik, úgy amint nekik megfelelőbb. A kereszténység másvilágról szóló tanát az elysiumról és alvilágról szóló mesékkel iparkodnak meghamisítani, a feltámadás tanát pedig a pythagorási lélekvándorlással akarják magyarázni. A kereszténység tanai erkölcsi hatásúak; s ha nem azok lennének, akkor sem üldözni, hanem legfeljebb gúnyolni lehetne. A kereszténység üldözést szenved az igazságért, azonban a keresztények haláluk által fognak győzni. A pogányok igazságtalansága a legnagyobb bizonyíték a keresztények ártatlansága mellett, s az elhullott keresztény vérből újabb hajtás fakad.

Amint a két munka röviden előadott gondolatmenete mutatja, tényleg több olyan dolog van, amelyeket úgy Minucius, mint Tertullian felemlít művében. Ilyen például a

titkos bűnök vádja. Feltaláljuk mindkét műben, s egyúttal a védelmet is olvashatjuk. Ismert dolgok ezek s amint Tertullian mondja, a pogányok elhiszik, pedig csak a „fama“ mondja. Az Octaviusban Caecilius is felhossa ezeket a vádakat, úgy a vérfertőzést, mint a gyermekgyilkosságot, melyet a pogányok arra a ker. tanra alapítottak, hogy az oltáriszentségben a keresztények Krisztus testét és vérét veszik magukhoz. S mivel Krisztust, mint gyermeket is hallották emlegetni, megszületett a gyermekgyilkosság vádja.

Közös annak a vádnak a felemlítése is, hogy a keresztények nem hisznek a pogány istenekben, s nem tisztelik őket, tehát vallástalanok. Az istenek képeit megvetik s ezáltal a hitetlenséget még tiszteletlenséggel is tetézik. A vádakra megadja a feleletet Tertullian is, Minucius is, amidőn ugyanazon felfogással és módon azt bizonyítják, hogy a pogányok istenei nem istenek. Állításuk igazolására mindketten hivatkoznak a költőkre és filozófusokra. Az egy Isten létezését szintén hasonló módon és argumentumokkal bizonyítják, azonban Tertullian már hivatkozik a szentírássra is, míg Minucius ezt teljesen mellőzi.

A daemonokról szóló tan szintén közös helye a két írónak s mindkettő azt tanítja, hogy a daemonok gonosz szellemek, akik az embert csak rosszra csábítják, s a pogányok által felhozott rágalma és vádak is ezeket vallják szerzőjüknek.

Hasonlóképen mindkét író cáfolja azt, hogy a pogányok vallásosságuknak köszönik világi uralmukat és nagy hatalmukat, s mindketten példákkal bizonyítják ennek lehetetlenségét.

Amint látjuk, a két író főképen a keresztények ellen felhozott rágalma, az ú. n. titkos és nyilvános vétségek elősorolásában egyezik. Olyan dolgok ezek, amelyeket lépten-nyomon lehetett hallani, s eredetük visszanyúlik a kereszténység bölcsőjéhez. Nem szűntek meg mindaddig, amíg a pogányság hatalma tartott, s csak akkor tűntek el, midőn a kereszténység diadalt aratott a pogány eszméken s felfogáson. Ezen rágalma hangoztatása és terjesztése tehát nem időleges volt, hanem állandó és folytonos. Nemcsak akkor emlegették, amidőn az üldözések dúltak, hanem napi-

renden tartották őket békés időben is. És minél jobban fejlődött és erősödött a kereszténység, annál ádázabb gyűlölettel és nagyobb elvakultsággal használták a pogányok a harc ezen nemtelen eszközeit. Nem volt semmi alapjuk sem, de mivel a kereszténység megdöntésére alkalmasnak vélték, úton-útfélen hirdették. Mert gondolhattak-e erősebb eszközt annak a keresztény vallásnak a legyőzésére, amely a szeretetet, a tiszta erkölcsöt hirdeti, mint épen azt, amelyik ezen vallási eszméket és világfelfogást gyökerében iparkodott megsemmisíteni. A tisztaságra tanító vallás hívei vérfertőzők, a szeretetet valló keresztények tulajdonképpen gyilkosok, de még nem is közönséges gyilkosok, mert ártatlan kisdedeket ölnek le, s azok testét eszik. Ezekkel, s hasonló képtelenségekkel szaturálva volt az egész pogányság. Nem titokban terjesztették aljas vádjaikat, hanem nyíltan. Sőt még a törvény előtt is vádolták őket; kínzásokkal akarták kényszeríteni a beismerő vallomásra. Tehát a keresztényeknek is, akarva, nem akarva, tudomást kellett venni mindenről. S ők tudták is. A legöregebb ép úgy mint a legfiatalabb keresztény tudatában volt annak, hogy miről vádolják őket. Ily módon azután ez a tudás általánossá vált úgy a keresztények, mint a pogányok előtt. Ha tudta mindenki, tudnia kellett Minuciusnak és Tertulliánnak is. Minucius idejében nem kevesebb erővel hirdették ezeket, mint Tertulliánében. Ők művelt, tudományos emberek voltak, bizonyára jobban is megragadta lelküket minden ilyen dolog, mint más kevésbé intelligens emberét. Nem volt hát szükségük írott munkára, hogy abból vegyék elő a pogányok vádjait. Élő, szenvedő tanúi voltak ők maguk is a gyűlöletes harcnak. De Tertulliánnak nem volt szüksége arra sem, hogy Minucius művét használja ebből a célból, mert az említett dolgokról maga is úgy nyilatkozik, hogy azokat a fama mondja. Akkor midőn ő ezeket az állítólagos titkos bűnöket munkájába fölvette, nem használt semmiféle írott munkát mint forrásművet, hanem merítette azokat a való életből, a mindennapi szóbeszédből. Hol van nyoma annak az állítólagos munkának, amelyet mindketten használtak? Eddig még sehol, s azt hiszem ezután sem lesz. Nem hihető, hogy bármily értékű munka lett volna is az, valami csekély emléke vagy nyoma fenn ne maradt volna.

De sem címét, sem szerzőjét nem ismerjük. Már pedig ha úgy Minucius, mint Tertullján, kik járatosak voltak nemcsak saját irodalmukban, hanem még a görögben is, ismerték, sőt nemcsak ismerték, de használták is ezt a munkát, annak bizonyára kiválóbb, s legalább a művelt keresztények előtt általánosan ismertnek kellett volna lennie. S ha így állt volna a dolog, nem hiszem, hogy valamelyik egyházi író meg ne emlékezett volna róla. Sőt valószínűnek tartom, hogy maga Minucius vagy Tertullján is megtette volna ezt, ha az tényleg létezett volna. Ha hasonlók, helyesebben ugyanazok a vádak, lehet-e nem ugyanaz a védelem is? A lényeg legalább is az és csak nagyon kevés eltérés lehet a kivitelben, a formában. Mert amilyen általánosak és megállapodottak voltak azok a bizonyos rágalmak, mindenesetre a keresztények között is kialakult a védelem, amely ép oly határozott, általánosan elfogadottá vált, mint a milyenek voltak a maguk nemében a pogányok rágalmai. Szerintem a védelem egyezősége sem bizonyít a közös forrásmunka, sem amellet, hogy Tertullján használta az Octaviust, mint forrásmunkát. Amint ma megvannak a keresztény vallás dogmáinak argumentumai bizonyos ellenvetésekkel és támadásokkal szemben, épen úgy megvoltak akkor is. Némely esetben pedig a védelem nem szorítkozott, de nem is szorítkozhatott egyébre, mint a tagadásra.

A pogány részről a keresztények szemére vetett vádlástalanság, szintén mindennap sokszor emlegetett vádaskodás volt. A dolog természetéből következik, hogy a pogányok a keresztény vallást, mint ilyet nem ismerték el, s ennél fogva a keresztények minden pogány előtt, mint valás nélkül élő emberek szerepeltek. S mivel nem ismerték el a pogány isteneket, nem is tisztelték őket. Így azután a pogány felfogás szerint nemcsak vallástalanok voltak, de még szentségtörők is, amennyiben megvetették az isteneket, nem tisztelték képeiket. Tehát ez is köztudomású dolog volt. Nem titokban, de nyíltan tették ezt a keresztények. Hányszor megmenthették volna életüket egy bemutatott pogány áldozattal, s még sem cselekedtek így. Ezt is tudta mindenki, mert üldözések alkalmával nyíltan felszólították őket erre. Szükség ennél fogva itt sem volt írott munkára. A védelem ezen vád ellen sem egyéb, mint a ke-

resztény tan kifejtése, mely szerint csak egy Isten van, a pogányok istenei nem istenek. Ez nemcsak általános meggyőződés, hanem azonfelül még vallási tétel is, amelyet minden kereszténynek hinni és vallani kell. Hogy mindkét írónk a pogány bölcselekre, írókra stb. hivatkozik, s velük bizonyítják a pogány istenek létezésének lehetetlenségét, s azt, hogy tulajdonképen, kik és mik is azok a pogány istenek, mindez még nem bír elég bizonyító erővel arra, hogy akár egyik, akár másik önállóságát kétségbe lehetne vonni.

Tertullian épen úgy ismerte a klasszikus írókat, mint Minucius. De bizonyára ismerték más keresztények is, legalább is azok, akik vezető szerepet vittek. Mert ne feledjük, hogy arról az időről van szó, midőn már nem csupán szegény, kevésbé művelt emberek voltak tagjai a kereszténységnek, hanem képzett és tanult rómaiak is. Én úgy képzelem a kereszténységet abban az időben, mint valami theologiai iskolát, hol nemcsak azt tanították, hogy mit és miért kell hinni, hanem bizonyára azt is, miképen kell a megszerzett hitet megvédelmezni. S amint a pogányok összegyűjtöttek mindent, amivel a kereszténységnek ártani véltek, úgy a keresztények sem maradtak tétlenek, hanem ők is keresték és kutatták az argumentumokat, amelyekkel a pogány felfogást megdönthetőnek ítélték. Így a tanítások alkalmával szóba kerültek mindenesetre a pogány írók felfogásai is a saját isteneikről, s kellett-e jobb fegyver a keresztény kézbe, mint az, amelyik az ellenséget a saját, nagyak elismert elméi szellemi termékeivel sujthatta porba?

Az Isten létezését és egységét bizonyító érvek szintén általános érvényű igazságok, a melyekre minden gondolkodó fő eljuthat anélkül, hogy keresztény lenne. A természetben megnyilatkozó rend és célszerűség, még a legvadabb és legműveletlenebb nép lelkében is élő tudat, hogy van egy legfőbb valaki, mindezek olyan dolgok, amelyeket csak össze kellett gyűjteni s formába önteni. Ezt megtették a keresztények, s fel is használták vallási tanításuk bizonyítására. Általánosan használt argumentumok voltak ezek is. Nem Minucius a feltalálójuk, nem is Tertullian, mert hiszen már a pogány bölcselek is ismerték. Minucius és Tertullian csak magukévá tették tanulás útján. Tehát tudta ezt mindegyik, anélkül, hogy egymástól tanulták volna el.

Tertullianus ebben a pontban nem elégszik meg az észokokkal való bizonyítással, hivatkozik még a szentírásra is. Minucius a szentírással nem bizonyít, mert, amint már mondtam, ő más alapon indult, mint Tertullianus.

A démonokról szóló tan, eltekintve némely plátói és stoikus felfogástól, határozottan keresztény tan. A forrása iróinknak a vallás tanítása, amely ugyanaz volt akkor is, midőn Tertullianus megírta az Apologeticust, de ugyanaz volt már Minucius idejében is. Itt sem volt szükség semmiféle forrásmunka használatára sem, valamint annak a cáfolásában sem, hogy a pogányok vallásosságuknak köszönik nagy hatalmukat. Ebben a kérdésben is oly egyöntetű volt a keresztény felfogás, hogy nem is lehet kétség nélkül elfogadni a közös forrásmunka létezését.

Ezek után nem mondhatok mást, mint azt, hogy a közös irott forrásmunka létezését kétségbe vonom, s utalok az általános pogányfelfogásra, az azonkORBeli mindennapi élet szóbeszédeire, s a keresztény tanításokra. Hasonló körülmények között élt emberek munkáiról van szó, akik ugyanazt a keresztény vallást védelmezik ugyanazon vádakkal és rágalmakkal szemben, s hirdetik vallásuk tanítását, ami egy volt a II. században éppen úgy, mint a harmadikban.

Nem lehetetlen azonban, hogy Tertullianus ismerte és olvasta az Octaviust. Az sem lehetetlen, hogy bizonyos szempontból követte is. Tudvalevő, hogy Tertullianus heves lelkiületű, szenvedélyes természettel bíró fanatikus keresztény. Hitéért képes meghalni, s egymaga szembeszállani az egész pogány világgal. Fantáziája csapongó, gondolatai oly vehemens erővel törnek elő, hogy nem is tudja őket hirtelen rendezni. Gyakran megtörténik, hogy a megkezdett mondatot egyszerre félbeszakítja, s átesap más tÉrre, talán olyasvalamire, ami bele sem illik abba az eszmekörbe, amelyben a mondatot megkezdte. Ilyennek ismerve őt nincs kizárva annak a lehetősége, hogy szeme előtt tartotta az Octavius berendezését munkája megírása közben. Annyival inkább is lehetséges ez, mert hasonló tárgyú és tartalmú munkáról lévén szó, az Octavius alkalmas eszközül szolgálhatott arra, hogy Tertullianust ugyanabban az eszmekörben állandóan megtartsa. A két mű belső elrendezésében meg-

nyilatkozó hasonlóságot, a beosztásban mintegy pontról-pontra való egyezést lehetne az Octavius hatásának tulajdonítani. Magát az anyagot nem az Octaviusból, de nem is egy mindkettővel közös harmadik irott forrásmunkából merítette. Ilyen értelemben elfogadhatónak gondolom azt, hogy Tertullian használta az Octaviust, de nem abban az értelemben, hogy Tertullian mindazt, amit művében elénk ad, az Octaviusból merítette. Esetleg csak az utat jelölte neki az Octavius, az irányt, melyben haladnia kell, ha nem akar más térre átmenni. Tehát az Octavius, mint forrásmunka, nem szerepelt Tertullian előtt, hanem csak mint példa, amelynek helyes berendezése ösztönözte őt arra, hogy bizonyos elveket szeme előtt tartson. Minucius jól rendezett művecskéje még olyan nagy szellemnek is, mint Tertullian, nyújthatott annyi támaszt, hogy a szellemi elkalandozástól megóvja. Lehet, hogy még ennyire sem használta, s az a berendezés sem az Octavius hatása alatt készült, mert a vádak és a védelem összegezése mintegy természetesen egymásután következik.

Octavius és Caecilius.

Nem lenne teljes értekezésem, ha meg nem emlékezném az Octaviusban szereplő személyekről. Teszem ezt annyival is inkább, mert érdekes dolog az, vajon ezen két személy csak költött alak-e, akik megszemélyesítik a pogány és keresztény felfogást, s csak a költő fantáziájában éltek, vagy pedig tényleg létező személyek voltak?

Az a melegség, az a közvetlenség, melylyel Minucius róluk mindjárt műve elején beszél, azt bizonyítja, hogy nem költött, hanem élő személyek voltak. Különbösen is az egész bevezetés, az ostiai kirándulás leírása, a tengerparton mulatozó gyermekek játékanak egyszerű, természetes elbeszélése arra engednek következtetni, hogy ezen kis műben megtörtént dologról van szó. Ha pedig a vitatkozás körülményei a valóságban megtörténtek, akkor valószínű, hogy a vitatkozók is valóságos, nem pedig költött alakok. A Minuciusszal foglalkozók között ezen kérdésben sincs egyet-

értés. R. Kühn¹⁾ pl. nem tartja valószínűnek, hogy az Octaviusban megtörtént dologról van szó, míg Baehrens²⁾ ellenkező véleményen van. A magam részéről szintén Baehrens véleményéhez csatlakozom, mert nem hiszem, hogy Minucius nem élő személyeket, nem barátait szerepeltette. Nem valószínű az sem, hogy Minucius, ki annyira utánzója volt Ciceronak, ebben is ne követte volna. Tudjuk ugyanis, hogy Cicero is, Plato is élő alakokat szerepeltettek dialogusaikban.

Octavius Januarius szintén ügyvéd volt Rómában. Kezdetben Minuciusszal együtt működött a keresztények ellen, míg később vele együtt megtért. Egyszerű nemes jellem, ki épen olyan szeretettel ragaszkodik új vallásához, mint a minő elvakultsággal ölelte át a régit. Igazi önzetlen barátság fűzi Minuciushoz, annyira, hogy amint Minucius mondja: „*crederes unam mentem in duobus fuisse divisam.*“ Mindketten Rómában éltek s barátságuk fentartását minden módon ápták. Nem is szűnt meg az akkor sem, amidőn Octavius eltávozott Rómából és családot alapított. Nem feledte el a régi szerető barátot, a vonzalom lángja nem szűnt meg szívében lobogni, s ennek a szeretetnek szavára hallgatva megy őt meglátogatni: „*relicta domo, coniuge, liberis et quod in liberis amabilibus, adhuc annis innocentibus et adhuc dimidiata verba tentantibus, loquelam ipso offensantis linguae fragmine dulciorem*“³⁾)

Hogy mikor halt meg, nem tudjuk. Vannak ugyan, akik az 1. fejezet ezen szavaiból: *Nec immerito discedens vir eximius et sanctus immensum sui desiderium nobis reliquit*, Octavius halálát vélik kiolvashatni, mely ugyanabban az időben következett volna be, midőn Minucius dialogusát megírta. Azonban miért kellene ezen helyből Octavius halálára következtetni? Épen úgy irhatta ezt Minucius akkor is, midőn barátja eltávozott Rómából. Bármint álljon is egyébként a dolog, ebből a pár szóból is csak a két jóbarátnak egymás iránt érzett becsülését és szeretetét lehet kiolvasni.

Caecilius Natalis volt a harmadik jó barát. Némelyek

¹⁾ Der Octavius des Min. Felix. Leipzig 1882.

²⁾ Min. Felix Oct. Rec. Baehrens. Leipzig 1886.

³⁾ Min. Oct. 2. 1.

cirtai származásúnak mondják őt, mert Frontot „Cirtensis nostri“ néven emlegeti. Ebből azonban nem lehet biztosan következtetni az ő cirtai származására, mert más okból is használhatta a noster birtokos névmást. A Cirtában talált feliratok említést tesznek egy Caeciliusról, a ki Caracalla császár idejében élt és cirtai triumvir volt. Ez azonban nem azonos az Octaviusban szereplő Caeciliusszal, mert ez utóbbi Minucius szerint állandóan Rómában tartózkodott, s mint ifjú ember tért át a keresztény vallásra. Ha pedig elfogadjuk azt, hogy a két név egy és ugyanazon személyt jelent, ellenkezésbe jutunk saját véleményünkkel, mely szerint Minucius Marcus Aurelius alatt írta művét. Az Octavius keletkezési idejének megállapítása tehát eleve kizárja a két Caecilius azonosságát.

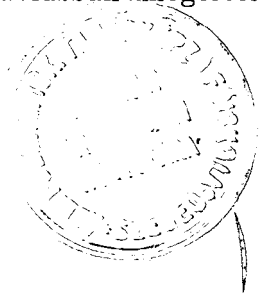
Az Octaviusban szereplő Caecilius egyenes, igazság-szerető ember. Hévvvel védelmezi a pogány vallást, mert erős a hite, hogy az az igaz vallás. Nem ragaszkodik azonban mereven ezen felfogáshoz, az ellenfélben nem ellenséget, hanem csak vitázó társat lát, s nem azzal a feltevással száll vele szóharcba, hogy annak nem lehet igaza, s őt semmiképp sem fogja meggyőződésében megingatni, hanem amint a vita vége mutatja, mikor belátja tévedését, a követett tanok tarthatatlan voltát, egy pillanatig sem habozik, s meggyőzötve a keresztény vallás igazságaitól, hívévé szegődik.

Állítólag Afrikában született, s megtérése után visszatért hazájába és annyira buzgó keresztény lett, hogy később pappá szenteltetett, s Cypriant, a későbbi karthagói püspököt is ő térítette meg, amint szt. Jeromos¹⁾ mondja, sőt ezért is vette fel Cyprian a Caecilius nevet. Jeromos idézett helye így hangzik: „Exinde suadente presbytero Caecilio, a quo et cognomentum sortitus est, Christianus factus!“

Nem lehetetlen ugyan, hogy ez volt Caecilius további élete, de nem valószínű. Kérdés az is, hogy a szt. Jeromos által említett Caecilius egy és ugyanaz-e az Octavius Caeciliusával. Minucius szerint ifjú korában tért meg, Cyprian pedig 200—257-ig élt, tehát elég nagy az időköz Cyprian és Caecilius megtérése között. Ha való ez a vélemény, úgy

¹⁾ De script. Eccl. 67. fej.

Caeciliusnak már nagyon élemedett korú embernek kellett lennie, mikor Cypriant megtérítette. Minucius egyáltalában nem szól barátainak további életfolyásáról. Mikor és hol haltak meg, miképen végezték életüket, erre vonatkozólag nem találunk adatot. Miudenesetre nevezetes szerepet játszana Minucius két barátja az idő meghatározásában akkor, ha pontosan tudnánk életük körülményeit, s ha az esetleges felbukkanó feliratokból, feljegyzésekből kétségtelenül meg lehetne állapítani a személyek azonosságát. Így azonban tág tere nyílik a képzelődésnek és számígtatásnak, mert nincs szilárd alap, a mire támaszkodni lehetne. Hogy tényleg így áll a dolog, bizonyítja az a sokféle megoldás, melyek szerint Octavius és Caecilius létezését tárgyalják. Sokan egyáltalában nem hiszik, hogy élő személyek voltak, míg mások teljes meggyőződéssel vallják létezésüket. Véglegesen dönteni e kérdésben csak akkor lehet, ha esetleg az idők folyamán a multak emlékei közül előkerül valami, ami talán halomra dönti az összes nézeteket. Addig azonban csak tapogatódnunk kell a sötétben, s más alapon a kérdést eldönteni. Ez egyébként csak az időmeghatározás szempontjából lenne lényeges és fontos körülmény, mert magára a mű szerkezetére és a benne kifejtett és hirdett filozofiai tanokra egészen mellékes az, hogy élő személyekkel mondatja-e el őket az író, vagy pedig költött alakokkal. Mivel azonban egyes körülményekből arra lehet következtetni, hogy a szereplő személyek tényleg létező emberek voltak, állítom, hogy az Octaviusban megtörtént eseményről van szó.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	3
Minucius Felix élete és irodalmi működése	6
Az Octavius	14
Minucius és Tertullian	27
Octavius és Caecilius	36

A használt forrásmunkák jegyzéke.

- Fr. Balduinus: *Dissertatio de Minucio Felice*. Lipsiae, 1761.
- Bernhardy: *Grundriss d. Röm. Litteratur*. V. Bearbeitung. Braunschweig, 1869.
- Baehrens: *Min. Fel. Oct.* Leipzig, 1886.
- J. P. Condamin: *De Q. S. F. Tertulliano*. Lugduni, 1877.
- A. Ebert: *Tertullian's Verhältniss zu Min. Felix* (Des V. Bandes d. *Abhandlungen d. phil.-hist. Classe d. königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften*.) Leipzig, 1868.
- A. Faber: *De M. Minucio Felice commentatio*. Nordhausen, 1872.
- Fodor Gyula: *M. Minucius Felix Octaviusa*. Szatmár, 1888.
- A. Harnack: *Geschichte der altchristl. Litteratur bis auf Eusebius*. Leipzig.
- A. Harnack: *Die Chronologie der altchristl. Litteratur*. Leipzig, 1904.
- Herzog und Hauck: *Realencyklopädie für protestantische Theologie u. Kirche*. XIII. Bd. Leipzig, 1903.
- Heinrich Gusztáv: *Egyetemes irodalomtörténet*. II. köt. Budapest, 1905.
- H. Hurter: *Sanctorum Patrum opuscula selecta*. XV. Oeniponti, 1901.
- A. Károsi: *Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in „Octavio“ componendo usus sit?* Budapestini, 1905.
- G. Lösche: *Min. Felix Verhältniss zu Athenagoras*. Jhrbb. f. prot. Theol. VIII. B. 1882.
- Migne: *Patrolog. curs. compl. vol. II—III*. Paris, 1844.
- E. Norden: *Die antike Kunstprosa*. Leipzig, 1898.
- E. Norden: *De Minucii Felicis aetate et genere dicendi*. Gryphiswaldae, 1897.

- Nic. Nourry: De Minucii Octavio dissertatio. Paris, 1884.
- Ploss: Der Sprachgebrauch des Min. Felix. Borna, 1894.
- F. X. Reck: Min. Felix und Tertullian. Theolog. Quartalschrift. 68. Jhrg. Tübingen, 1886.
- Roeren: Minuciana i. e. annotationes criticae ad M. Minucii Felicis dialogum, qui inscribitur Octavius. I. Koeln, 1869. II. Brillon, 1877.
- I. Rézbányai: Compendium patrologiae et patristicae. Quinque-Ecclesiis, 1894.
- M. Schanz: Geschichte d. Röm. Litteratur (I. Müller Handbuch VIII. Bd., 1896.) III. Theil.
- V. Schultze: Die Abfassungszeit der Apologie Octavius des Minucius Felix. Jhrbb. f. prot. Theologie. VII. Bd. 1881.
- P. Schwenke: Ueber die Zeit des Min. Felix. Jhrbb. f. prot. Theologie. IX. Bd. 1883.
- B. Seiller: De sermone Minuciano. Aug. Vind., 1893.
- I. Vahlen: De Minucii Felicis Octavio. 1894.
- Wetzer u. Welte: Kirchenlexicon. VIII. Bd. II. Auflage. Freiburg im Breisgau, 1893.
- Fr. Wilhelm: De Minucii Felicis Octavio et Tertulliani Apologetico. Breslauer philologische Abhandlungen. B. II. H. I. Breslau, 1887.
-